

## Козацькі школи на теренах України у XVII–XVIII ст.

За матеріалами доктора історичних наук Ігоря Лоського (\*15.12.1900, Люблін – †27.05.1936, Львів) та інших дослідників висвітлено деякі аспекти створення й діяльності козацьких шкіл у Гетьманщині (XVII–XVIII ст.) як особливої системи козацького виховання, де поряд із навчанням учнів грамоти та прищепленням духовності виховним ідеалом був лицар-козак – людина благородна, звитязна і чесна, завжди готова стати на захист Батьківщини.

**Ключові слова:** козацька школа, система виховання, Гетьманщина, XVII–XVIII ст., Ігор Лоський.

**Anatolii Trembitskyi. Cossack Schools in Ukraine in the 16th–17th Centuries.**

The article, based on materials by Doctor of Historical Sciences Ihor Loskyi (\*15.12.1900, Lublin – †27.05.1936, Lviv) and other researchers, highlights some aspects of the creation and activity of Cossack schools in the Hetmanate (17th–18th centuries), as a special system of Cossack education, where, along with teaching students' literacy and spiritual education, the educational ideal was the Cossack knight – a noble, victorious and honest person, always ready to defend the Fatherland.

**Keywords:** Cossack school, educational system, Hetmanate, 17th–18th centuries, Ihor Loskyi.

**Постановка питання.** Здобуття Україною незалежності сприяло розвитку козацького руху, що його підтримують нащадки козацьких родів, які вважають себе козаками та відстоюють національну козацьку ідею, захищають економічні, історичні, культурні та політичні надбання українського народу, беруть участь у забезпеченні духовного розвитку, зміцненні фізичного здоров'я та підвищенні моральних якостей українського суспільства, використовуючи набутки багатьох поколінь своїх попередників. Починаючи з XVI ст., козацтво посідало значне місце у суспільно-політичному житті українського народу. Про це свідчать історичні події XVII–XVIII ст., коли сміливі й волелюбні козаки повставали проти соціальної несправедливості, були захисниками й оборонцями усього народу.

Багатовікова історія українського козацтва переконливо довела силу його традицій. Більшість їхнього часу минала в походах і боях, тому воєнне мистецтво козаків завжди було на високому рівні. В. Січинський у праці «Чужинці про Україну» (Прага, 1942) [8] писав, що багато іноземців, мандруючи Україною, залишили цікаві спогади про ратне мистецтво запорожців і козацький побут. Так, Павло Алепський, подорожуючи у 1654 і 1656 рр. Україною, у своєму «деннику» подав «відомості з історії, перемішані з легендами» про «підсоння, господарство, побут, матеріальну культуру, освіту та суспільну опіку на Україні». А найбільше подав відомостей «про церковне життя, релігійні обряди та церковне мистецтво і передовсім архітектуру». Відмітив «прегарну рису» українців, що майже «всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби й церковний спів», а «священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях» [8, с. 76].

Українські дослідники, зокрема, доктор історичних наук, учасник бою під Крутами Ігор Лоський,

характеризуючи військову освіту в старій Гетьманщині та її значення «в суспільстві української гетьманської держави», в історії та культурі XVII–XVIII ст., писав, що українська козацька держава «зродилася... з великого зриву 1648 р. і тривала більш як століття, якщо вважатимемо за кінець Гетьманщини вимушену абдикацію (зречення. – А. Т.) гетьмана Кирила Розумовського в 1764 р.».

**Виклад основного матеріалу.** Не «довгий вік судився цій державі і не охоплювала вона ніколи цілої етнографічної території, заселеної українським народом, але незалежно від цього все ж була це єдина, після князівської, доба нашої історії, коли українська нація посідала свою, хоч і обмежену суверенність».

Постання Козацької держави привело до змін у суспільному житті країни, «місце давньої пануючої верстви, шляхоцької, зайняла нова, козацька». Хоча по своїй суті «зміна ця не була така вже значна», проте все ж Гетьманщина, «поминаючи всі її негативні сторони», «була коліскою власного оригінального типу культурного і громадського життя в Україні» [3, с. 4]. У роки Гетьманщини під захистом Війська Запорозького відбувалося велике українське відродження (XVI – перша половина XVIII ст.). Період козащини відзначався активним формуванням і розвитком національної системи шкільної освіти, культури, науки, «своє оформлення і кристалізацію» знайшли «всі wartości і підвалини майбутнього національного розвитку» – громадські відносини, культура, освіта, побут [4].

Першу козацьку, або ж січову школу було відкрито у 1576 р. при церкві Святої Покрови на території Запорізької Січі, введено посаду – «отаман січової школи». Склад учнів визначався звичаями, що формувалися на Січі: там заборонялося перебувати жінкам, не дозволялося селитися козакам із сім'ями, але там було багато дітей-сиріт. Козаки дотримувалися

правила: не залишати напризволяще дітей самих, ще з часів татарських набігів, і в пору протипанських та протипольських повстань, коли горіли цілі села й містечка, козацька старшина давала вказівку підопічним побратимам дбати про тих із малечі, хто залишався у спалених селах без батьків. Їх звідусіль привозили з собою на Січ, де для багатьох із них козаки ставали хрещеними батьками і дбали про подальше виховання повноправних мешканців Запоріжжя.

Січова школа, де діти вчилися на кошти кошового товариства, складалася з двох відділів: у першому – навчалися ті юнаки, що готувались бути паламарем чи дияконом (у відділі завжди було 30 учнів); у другому, відділі молодиків – сироти, хрещеники козацької старшини та інші діти (їх було біля 50) навчалися грамоти, співу та військового ремесла.

«Українське козацтво, котрого ділом була Українська Держава XVII–XVIII віків, було в повнім розумінні того слова військовим станом. Діти козацькі змалку зростали у військовій обстановці. Військовою школою, – писав Ігор Лоський, – служило для козацької молоді Запоріжжя, де вона практично могла придбати військове знання» [2, с. 9]. Польський хроніст Бартош Папроцький у праці «Panosza to jest wystawienie panów i panią ziem ruskich i podolskich» (Краків, 1599) про військову науку на Запоріжжі писав: «Багато бездоганих, але небагатих молодиків з панят на Руси, Поділлі й Польщі, їздять туди, щоби привчитися до лицарського діла, бо між ними можна добре вишколитися в лицарському (військовому) порядку» [8, с. 56].

Згодом, за зразком цієї січової школи, густа мережа січових, козацьких, братських та інших полкових шкіл покрила майже всі полкові і сотенні міста й містечка Центральної і Східної України, де в XVII–XVIII ст. діяв адміністративно-територіальний полково-сотенний устрій на чолі з генеральним старшиною (гетьманом). У полкових школах, що існували на кошти батьків, навчали грамоти й військової справи, яку викладали досвідчені козаки, яких називали «військовими служителями».

За даними ревізійних книг, лише в семи полках Лівобережжя було відкрито 866 полкових шкіл: у Лубенському – 172, Миргородському – 37, Ніжинському – 217, Переяславському – 119, Полтавському – 98, Прилуцькому – 69, Чернігівському – 154. Козацькі (січові) школи розміщувались переважно у приміщеннях, які належали церквам, їх іноді й називали за назвою церкви: Покровська, Успенська та ін. У 1768 р. на теренах вольностей запорізьких, за підрахунками Д. Яворницького, було 44 церкви, і майже при кожній була школа: «Церква з дзвіницею, з одного боку її шпиталь, з другого – школа, складали необхідну приналежність будь-якого православного приходу в запорізькому краї. Враховуючи, що за запорізькими звичаями при кожній церкві відкривалася і функціонувала школа, можемо припустити широкий розмах підготовки молоді до служби у війську» [6, с. 296].

Українське козацтво, взявши у спадок кращі традиції вишколу лицарсько-дружинної молоді Київської Русі, розвинуло їх і створило власну особливу систему козацького виховання, яка, окрім навчання грамоти, релігійного виховання, передбачала емоційно-вольову підготовку до козацької служби. Виховним ідеалом учнів був лицар-козак – людина благородна, звияжна і чесна. Учителі мали собі помічників із кращих учнів, яких називали «виростками», «молодиками», «школярами». Учні, як правило, жили в будинку дяка і, крім навчання, виконували роботи по господарству. Козацька молодь систематично розвивала свої природні задатки; зміцнювала тіло й душу в іграх, різних видах змагань і боротьби, танцях, у народних забавах і видовищах, хороводах. Дослідник системи виховання у січових школах С. Сірополко писав: «Молодиків у школі і поза нею вчили: Богу добре молитися, на коні „реп'яхом” сидіти, шаблею рубати й відбиватися, з рушницю влучно стріляти й списом добре колоти». Важливе місце відводилося навчанню учнів веслувати та керувати човном, плавати, добре маскуватися в різних умовах, від чого часто в майбутньому залежало їх життя [7, с. 56].

Великого значення у козацьких школах надавали фізичним навантаженням; тренуючись, козацька молодь билася наповненими соломою мішками, стоячи чи сидячи на колоді; щоб «поставити» удар, шаблею рубали лозу. Практикувалось і фехтування із зав'язаними очима: зробити певну кількість кроків і розрубати шаблею глиняне горнятко, насажене на тичку. Особливо дбали про набуття навиків орієнтування в темряві – вночі та у сутінках [6, с. 301].

Однак рівнобіжно з тим, зауважував Ігор Лоський, як козацтво переставало бути станом суто військовим і впродовж XVIII ст. поволі оберталось у стан дрібних землевласників, підупадала і його військова вправність. Бували навіть випадки, коли «московські генерали, командувачі московсько-українськими арміями, скаржаться на погану військову підготовку козацтва». У більш-менш стабілізованих відносинах Гетьманщини з Московщиною молоді люди уже не мали змоги «легко мандрувати на Запоріжжя, шукати там практичної військової школи. У зв'язку з цим появляється потреба утворити можливість для козацьких дітей вдома приготуватись до військової служби» [2, с. 9].

Ініціатива до загального навчання козацьких синів військової муштри, або «екзерциції», як тоді казали, вийшла від лубенського полковника Івана Кулябка, вихідця з українського козацько-старшинського роду, брата ректора Києво-Могилянської академії, українського латиномовного письменника, богослова і гомілетика, петербурзького єпископа Сильвестра Кулябка. Іван Кулябка належав до найбільш освічених представників української старшинської верстви, дуже «очитаний в чужій літературі, аматор у садівництві та інженерії», один із перших посилав своїх синів вчитись до Німеччини, дбав за поширення освіти серед українського козацтва [2, с. 9].

Призначений 1767 р. лубенським полковником, уже через рік «звернувся з докладом до гетьмана Кирила Розумовського, в якому пропонував завести загальну обов'язкову освіту для козацьких дітей його полку» [1, с. 67–68]. А тих «хлопців, які будуть нездібними до науки, або вже перейшли вік, в якому можна було починати науку грамоти, треба», на думку Івана Кулябка, «„заобикають екзерциціями“ військової і гарматної служби», і «хоч хлопцям такі вправи можуть видатись тяжкими, то зате, як виростуть, то відчують з них велику користь для себе. Нагляд за військовими вправами К[уляб]ко пропонує доручити сотенній старшині і „іншим урядникам з козаків“, при чому кожний з інструкторів мав би дістати в науку 24 хлопців. Проект І. Кулябка був апробований гетьманським урядом і він гаряче взявся за переведення його в життя».

Військові вправи під проводом місцевих отаманів відбувалися по неділях і святах. Перед тим місцеві отамани під доглядом полковника І. Кулябка пройшли у Лубнах відповідний підготовчий курс. Зважаючи на те, що «давати справжню зброю дітям небезпечно, [1]. Кулябко доручав уживати до вправ деревляні рушниці і шаблюки, як також списи („ратища“) з вовняними „булавками“ на кінцях». Про виконання інструкцій полковника місцеві уряди «мали доносити до полкової канцелярії». «Від успішного переведення військових вправ [1]. Кулябко сподівався, що коли прийде час хлопцям вступити на дійсну службу, тоді ясна буде перевага обучених над необученими і що перші будуть більш вправленими і більш „важливими“. Все це сприятиме славі „отечества Малороссійского“, і буде усунений ґрунт до нарікань російських генералів на малу військову підготованість українського козацтва» [2, с. 9].

Гетьман Розумовський, зважаючи на добрі результати плану лубенського полковника, «доручив і іншим полковникам завести в своїх полках навчання козацьких синів грамоті і військовим вправам». «Не знаємо, на жаль, – зауважує Ігор Лоський, – хто з полковників відгукнувся на гетьманське доручення, окрім чернігівського, Милорадовича, про якого маємо відомості, що наука козацьких дітей відбувалася ще кілька років після скасування гетьманства. Тодішній правитель Лівобережної України, Румянцев, в справі поширення освіти йшов слідами останнього гетьмана й слідував за тим, аби освітні пляни Розумовського знаходили і надалі своє здійснення» [2, с. 10].

У Лубенському і Чернігівському полках діти старшини і заможних козаків мусіли обов'язково вчати до парафіяльних шкіл або до шкіл при сотенних і полкових канцеляріях, де навчалися грамоти та військової справи. Ті ж із них, «що з тих чи інших причин до науки грамоти не надавалися, мусіли ходити по неділях і святах на військові вправи». Ходили на ці вправи хлопці різного віку, від 8 до 23 років, але переважно від 12 до 16 років. Обов'язковим вправам військової екзерциції вчили досвідчені і випробувані в боях козаки, які служили перед тим у гусарських полках і носили звання „військового служителя“. Вони мали високий авторитет, їх звільняли від інших обов'язків. Наглядали за вправами курінні отамани [2, с. 10; 5, с. 89].

На думку І. Лоського, деякі полки також мали ще «бодай деякий час у себе ці вправи». Цілковита ліквідація автономії Гетьманщини за указом Катерини II від 16 вересня 1781 р., тобто знищення полкового (козацького) устрою, «потягла за собою звичайно й замкнення разом з шкільництвом і цих військових вправ, які не могли знайти собі місця в імперії, нівелюючій всі місцеві особливості під одну подобу» [2, с. 10].

В історичних розвідках школи, які отримали назву «старі народні школи», а в народі – «школи козацькі (січові)», відіграли значну роль щодо поширення освітнього рівня серед усіх українців. Вони, хоча й забезпечували дітям лише початкові знання (навчали читати, писати, рахувати), які були доступними і задовольняли на той час скромні потреби трудового люду в освіті, все ж відіграли помітну роль у захисті й утвердженні національного елементу тогочасної української школи. Ці школи, переважно з релігійним вихованням, були єдиним джерелом, де жевріла рідна мова й рідна віра, правда про історію свого краю, зберігалися і примножувалися народні звичаї, традиції тощо. Цьому сприяло й те, що їхні вчителі були вихідцями з народу й вважалися кращими носіями рідної мови, прищеплювали своїм вихованцям народні звичаї і традиції. Вони не були залежними від різних урядових програм, залізної дисципліни та схоластики, що визначала характер впроваджуваних на українських теренах російських церковнопарафіяльних шкіл.

**Висновки.** Історія творення та діяльності козацьких шкіл на теренах України у XVII–XVIII ст., їхньої системи виховання є цінним джерелом досвіду для вітчизняних освітян щодо вивчення, збереження і примноження народних звичаїв, традицій, рідної мови й віри, правди про минувшину свого краю.

## Використані джерела

1. Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*. Киев : Унив. тип. 1896. Кн. XI. С. 34–203.
2. Лоський І. Військова освіта в старій Гетьманщині. *Літопис Червоної Калини* (Львів). 1933. Ч. 5. Травень. С. 9–10.
3. Його ж. Українка часів Козаччини. *Жінка* (Львів). 1935. Ч. 15–16. С. 1–8.
4. Його ж. Українська жінка в Козацьку добу. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1941. Ч. 239. 16 жовт. С. 3.
5. Максимович Г. Обучение грамоте и воинской экзерциции в Старой Малороссии в конце XVIII-го века. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*. Киев : Унив. тип. 1913. Кн. 23. Вып. 2. С. 89–140.
6. Середюк О. Школа лицарства та відваги (про формування і виховання воїна). *Науковий вісник «Межибіж»* – 2'2013. Мельницький : ІРД, 2013. Ч. 2. С. 296–305.
7. Сірополько С. Історія освіти на Україні. Львів, 1937. 174 с.
8. Січинський В. Чужинці про Україну. Прага : Культурно-наук. вид-во УНО, 1942. 244 с.